

УДК 711.459.6711.122

**ЗАМКИ ТА ФОРТЕЦІ УКРАЇНИ, ЯК
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА
CASTLES AND FORTRESSES OF UKRAINE, AS
HISTORICAL AND ARCHITECTURAL HERITAGE**

Кизименко І. О.,

кандидат історичних наук, доцент, кафедра філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Київ, Україна), e-mail: irochka.irishka@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2148-9488>

Губицький Л. В.,

кандидат історичних наук, доцент, кафедра філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Київ, Україна), e-mail: lubg@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8511-6461>

Разицький В. Й.,

кандидат історичних наук, доцент, кафедра філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Київ, Україна), e-mail: kremenets2000@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1048-3419>

Kyzyumenko I. O.,

Ph.D. in History, docent of Department of Philosophy and Social Sciences Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine), e-mail: irochka.irishka@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2148-9488>

Gubytskyi L. V.,

Ph.D. in History, docent of Department of Philosophy and Social Sciences Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine), e-mail: lubg@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8511-6461>

Razitskyi V. Y.,

Ph.D. in History, docent of Department of Philosophy and Social Sciences Kyiv National University of Trade and Economics (Kyiv, Ukraine), e-mail: kremenets2000@ukr.net, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1048-3419>

Зроблено спробу проаналізувати історико-архітектурну спадщину України, визначити місце в якій належить пам'яткам оборонної архітектури – замкам, фортецям, оборонним храмам та міським укріпленням. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок, адже від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень. Акцентовано значну увагу на важливому значенні найбільш відомих та цінних, з історико-культурної точки зору, замків і фортець України. Зокрема, зроблена спроба дослідити історію оборонних споруд, особливості їх будівництва, сучасний стан та перспективи туристичного використання.

Ключові слова: культурна спадщина, замок, фортеця, укріплення, історико-архітектурний заповідник, туристичний комплекс, місто-фортеця, наріжні вежі.

An attempt is made to analyze the historical and architectural heritage of Ukraine, a prominent place in which belongs to the monuments of defense architecture – castles, fortresses, defensive churches and city fortifications. For many centuries the role of defense structures has been the leading in the system of cities and towns, because the level of defense organization depended on the fate of all settlements. The emphasis is placed on the importance of the most famous and valuable historical and cultural point of view, castles and fortresses of Ukraine. In particular, an attempt was made to investigate

the history of defensive structures, the peculiarities of their construction, the current state and prospects of tourist use.

Keywords: cultural heritage, castle, fortress, fortification, historical and architectural reserve, corner towers.

Актуальність теми дослідження полягає у надзвичайній важливості дослідження та збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини України та визначення місця і ролі фортифікаційно-оборонного будівництва. Значення історико-архітектурних споруд в історії українських земель є очевидним, і викликає зацікавленість архітекторами, археологами та мистецтвознавцями. Адже замкам України відводилась важлива функція в системі оборони краю, особливо у період спільної історії у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемантійського та Польського королівства. Могутні оборонні споруди, якими були замки та фортеці Західної України, що неодноразово витримували облоги та приступи завойовників, сьогодні є популярними об'єктами туризму сучасного українського суспільства.

Наукова новизна даного дослідження визначається тим, що воно є однією з перших спроб системного наукового дослідження історії окремих фортифікаційних споруд як західноукраїнського регіону, так і України загалом. Сьогодні вони стають предметом поглибленого вивчення вітчизняних та зарубіжних науковців різних спеціальностей, стимулятором розвитку пам'ятко-охоронної діяльності, сучасних методів реставрації об'єктів історичного значення, а також розвитку так званого «замкового туризму».

Питання історії та охорони пам'яток хвилювали покоління дослідників у історико-краєзнавчих оглядах, здійснених у середині XIX ст.

Предметне вивчення західноукраїнських замків розпочалося вже на рубежі XIX–XX ст. Так, цікаві дані про замки Львівської землі знаходимо у працях Л. Харевічової, А. Чоловського, Б. Януша, Б. Сокальського. З-поміж наукових праць донині утримує свою наукову вартість дослідження польського історика XIX ст. Б. Заморського з історії Поморянського замку, в якому використано актові джерела, які не дійшли до нашого часу. Оборонними пам'ятками Волині активно цікавилися члени Київського Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, створеного у 1910 р. Так, наприклад, І. Я. Стеллецький, відомий історик та археолог обстежив замки у Дубно та Клевані, визначив програму збереження цих пам'яток фортифікаційного мистецтва. Вивчення волинських замків відобразилося на сторінках журналу «Военно-історический вестник», який видавало Київське відділення воєнно-історичного товариства. Саме у цей час розпочинаються роботи з реставрації Острозького та Луцького замків. Виконання цих робіт пов'язане з іменем волинського епархіального архітектора В. Г. Леонтовича.

Велику роль у збереженні фортифікаційної спадщини відіграли дослідники останньої третини XX ст., зокрема відомий український реставратор

Іван Могитич, який провів чималий обсяг робіт з дослідження кам'яних оборонних укріплень Західної України, публікації та практичні розробки котрого зберігають наукове значення і сьогодні [11, с. 532].

Метою дослідження є проаналізувати архітектурні пам'ятки оборонної архітектури України та їх історико-культурне значення. Відповідно до мети, завданнями дослідження є: 1) дослідити особливості побудови середньовічних оборонних споруд України; 2) визначити характерні риси і цільове призначення українських замків та фортець періоду Середньовіччя; 3) встановити технічний стан і рівень збереження замкових та фортечних споруд періоду українського Середньовіччя; 4) з'ясувати історичну цінність і практичне значення оборонних споруд України.

Методи дослідження. Проведення даного дослідження стало можливим завдяки використанню низки наукових методів. Серед них зокрема слід відзначити історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний методи. Крім того, авторами були застосовані також загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Виклад основного матеріалу. Із часів Київської держави і Галицько-Волинського князівства оборонні споруди у первісному стані не збереглися, адже вони були переважно дерев'яні. У XIII ст. на заміну дереву як основному будівельному матеріалу прийшов камінь та обпалена цегла. Спорудження замків, фортець з дерева продовжувалося до XVI ст.

Київ, Львів, Володимир-Волинський, Луцьк, Путивль, Новгород-Сіверський, Білгород-Дністровський – мали надзвичайно розвинену й складну систему укріплень, що формувалися понад половину тисячоліття.

Перші київські укріплення були споруджені в VI–VII ст. Вони складались з валів та ровів, оточуючих «місто Кия» на Старокиївській горі [15, с. 176]. У X–XI ст. зводяться укріплення Верхнього міста, які перетворили Київ у велику фортецю, в середині якої опинились міста Володимира та Ярослава. В період князювання Володимира (980–1015 рр.) в систему цих оборонних споруд увійшли і більш ранні укріплення навколо Київського городища. Нові фортечні вали були зведені на основі цегли-сирцю. Тоді ж були побудовані Софійські ворота – ймовірно перша кам'яна фортифікаційна споруда Києва [15, с. 176].

При Ярославі Мудрому (1018–1054 рр.) роботи зі зведення нової фортеці почалися в 1037 році. При цьому укріплення «Міста Володимира» були збережені й утворили внутрішню оборонну лінію. Нові вали міста всередині були укріплені дубовими зрубами. Верхні зруби, що не засипані землею, служили для розміщення воїнів і зберігання зброї.

Крім укріплень Верхнього міста в Києві були зведені укріплення на Подолі, торговому та ремісничому центрі стародавнього Києва, а також в приміських поселеннях і навколо монастирів. У кінці XII століття навколо Печерського монастиря зводиться кам'яна оборонна стіна – перше серйозне укріплення на Печерську.

Особливе місце в Київській Русі займала оборонна або фортифікаційна архітектура. У містах існували артілі «огородників» – будівничих міських укріплень. Каркас укріплення робили з дерев'яних зрубів, які з боку міста залишалися порожніми, використовувались як приміщення для відпочинку або склади. З іншого боку насипався вал. Над валом будувалась дерев'яна стіна, яка з протипожежних міркувань обмазувалась глиною. На городнях стояли забрала – криті бруствери з бійницями. Існувало декілька воріт. Перед валом викопувався рів. Перед ворітьми через рови перекладали мости, що іноді піднімалися за допомогою спеціальних пристосувань – «воротів» та «жерваців» (князівський замок у Любечі).

Підрховано, що на побудову укріплень міста Ярослава було затрачено 4 роки. Укріпленими були місто Володимира та місто Ярослава. Останнє мало трое воріт: Золоті, Лядські, Софійські (з містом Володимира) [34, с. 44–45].

Замки Західного Поділля історично презентують перлини багатівкового форпосту українських земель проти зовнішніх експансій. Найпривабливішими з історико-культурної точки зору є палац Вишневецьких (з ландшафтним парком в англійському стилі), Тербовлянський замок (колись осередок літописного Тербовлянського князівства, сьогодні – окремі фрагменти фортечних мурів та засипані численні підземні ходи) [6, с. 17–27], Микулинецький замок (сьогодні лише руїни), Бережанський замок (прославився на всю Європу своєю неприступністю впродовж двох століть, проте пошкоджений і невідновлений під час Першої світової війни [7, с. 40–41] (туристично привабливою є відбудова ренесансного палацово-замкового комплексу як еталонного середньовічного князівського замку-резиденції та перетворення у прибутковий туристичний комплекс), Збарзький замок (стародавній замок-фортеця, оголошений державним історико-архітектурним заповідником, частково відновлений і вже сьогодні приваблює численних туристів красою реставрованого князівського палацу) [25, с. 6], Скала-Подільська, Скалатський та Кривчецький замки (потребують нині суттєвого відновлення, проте привабливі для формування туристичних комплексів, орієнтованих на спелеологію зручним розташуванням коло печер-перлин Тернопілля – Атлантиди, Кришталевої, Млинки, озерної тощо), Бучацький та Підзамоцький замки, Чортківський замок, «Окопи Святої Трійці» та інші [15, с. 176].

Хмельниччина також відзначається багатством пам'яток оборонного зодчества на чолі з «перлинами» замкового туризму – Камянець-Подільською фортецею [21, с. 34–35] (найбільш неприступна середньовічна оборонна споруда у Європі, сьогодні – місто-заповідник, яке щороку відвідують понад 300 тис. туристів). Мурована твердиня розташована на скелястому острові над р. Смолитич. Перший відомий опис Кам'янецького замку належить до 1494 р. У 1621 р., коли місто разом із замком входило до складу Речі Посполитої, навколо старого укріплення постав

Новий замок, пристосований до оборони в умовах артилерійського обстрілу. Він складався з двох земляних напівбастіонів і куртини, перед якими простягався сухий рів. Непроступності замку злякався навіть великий хан Осман. Кажуть що, побачивши в 1621 р. укріплення Кам'яця, він спитав: «Хто збудував таке могутнє місто?». «Сам Аллах» – була відповідь. «То нехай і Аллах і здобуває його!» – і повернув військо від стін Кам'яця. Нині замкові підземелля та башти заселені фігурами, які зображують то Устима Кармалюка з товаришами по ув'язненню, то вояків абощо.

Крім того, заслуговує на увагу сучасних дослідників також Меджибізький замок (замок–фортеця, яка навіть у напівзруйнованому стані нині вражає могутніми неприступними кам'яними стінами, потребує негайної реставрації, що перетворює пам'ятку у справжню туристичну «Мекку» не лише для заможних хасидських паломників, а й для масового європейського та українського туриста у рамках історико–пізнавальних відпочинкових турів) [26, с. 4–9].

Приваблює туристів також багата історія руїн Сатанівського замку зі збереженою до сьогодні кам'яною синагогою у стилі Соломонового храму древнього Єрусалиму та укріпленням Свято–Троїцьким монастирем монахів–відлюдників на Сатанівській Слобідці, що може бути об'єктом як замкового, так і паломницького релігійного туризму.

Багатою історією також зачаровують нині руїни Жванецького, Зінківського, Летичівського, Старокостянтинівського замків, що безумовно не можуть не входити до туристичних програм замками Західної України [12, с. 32].

У найкращому стані та, відповідно, найбільш привабливими для туристів сьогодні є замки Львівщини: Олеський, Підгорецький, Золочівський, Поморянський, Свіржський та Старосільський [5, с. 208].

На Львівщині можна відзначити чотири унікальні замки, що уже сьогодні є екскурсійними складовими багатьох туристичних пакетів і входять до маршруту масового туризму «Золота підкова Львівщини»: Олеський (резиденція польських магнатів у дусі італійського ренесансу, де народились майбутні королі Польщі Ян III Собеський та Михайло Корибут Вишневецький), Золочівський (так званий Китайський палац – літня королівська резиденція, в якій особливо любила зупинятись французенка Марія Казиміра д'Аркуїн, яка згодом, ставши королевою, довго і «вміло» керувала Польщею), Підгорецький, (європейська перлина, замок–палац, окрім того, перший Венеціанський палац на території середньої Європи, найстаріший готель в Україні, де був Гетьманський заїзд) та найменш зруйнований, Свіржський (найатракційніший класично–лицарський мінізамок).

Що ж до замків Львівщини, які не ввійшли до маршруту масового туризму «Золота підкова Львівщини», то слід зазначити, що їх стан доволі занедбаний. Мова йде про давньоруську фортецю Тустань, Бродівський та Добромильський замки [17, с. 55–57].

У с. Урич знаходяться залишки давньоруської наскельної фортеці Тустань (IX–XV ст.) – без перебільшення унікальної у давньоруському зодчестві пам'ятки оборонної архітектури. Тустань була адміністративним центром волості, де в часи Київської Русі, Галицького і Галицько–Волинського князівств брали мито за провіз солі. Гарнізони скельного замку Тустань і ряду інших укріплень охороняли дороги, що виходили на головний шлях до Верещького перевалу (давня назва – «Руський шлях»). Перша писемна згадка про місто–фортецю Тустань є в Галицько–Волинському літописі, датована 1266 роком.

Понад 20 років Тустань досліджувала Карпатська архітектурно–археологічна експедиція під керівництвом М. Ф. Рожка. Ще в 1978 р. ним розроблено проект реконструкції наскельної фортеці Тустань. Але реалізувати цей проект, на жаль, досі не вдалося (однак, пошуки інвестора не припиняються). З 1984 р. наскельно–оборонний комплекс міста–фортеці Тустань оголошено історико–архітектурним заповідником. А також в Уричі відкрито місцевий краєзнавчий музей [24, с. 24].

Краща фортифікаційна споруда краю, що постала на крутому березі р. Стир для захисту літописного града Лучеська – це Луцький замок, перша документальна згадка про який у «Повісті минулих літ» датована 1085 роком.

Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі князь близько 999–1000 рр. заклав у Луцьку могутню фортецю. Ця фортеця зуміла витримати облоги військ польського короля Болеслава Сміливого, Андрія Боголюбського, галицького князя Володимира Володаревича, Ярослава Осмомисла. Однак у середині XIII ст. на вимогу монгольського хана лучани були змушені зруйнувати це укріплення.

Будівництво кам'яної фортеці на місці давньоруських дерев'яно–земляних укріплень розпочато литовсько–руським князем Любартом Гедиміновичем (1340–1380 рр.), а завершено князем литовсько–руських земель Свидригайлом (1400–1452 рр.). За його правління у 1429 р. в Луцькому замку відбувається з'їзд наймогутніших монархів Європи (у тому числі римського імператора Сигизмунда), на якому обговорювалися питання колективної безпеки від масштабної турецької експансії на терени Європи.

Замок Любарта утворюють три наріжні вежі: В'їзна, або Вежа Любарта, Стирова, або Вежа Свидригайла, та Владича, з'єднані мурами з бійницями. Спочатку замок мав стиль романоготичної архітектури, а при перебудові у XVI ст. набув рис ренесансу. У центрі замкових укріплень стояв величний кафедральний собор Іоанна Богослова – усипальниця [16, с. 71].

Окреме місце у замковому «намісті» України посідають замки Закарпаття. З огляду на тривалу історичну відірваність цього краю від решти території України й перебування під гнітом угорських феодалів, у Закарпатті збереглися класичні феодальні замки західноєвропейського типу: Мукачівський, Ужгородський, Невицький,

Середнянський, Чинадівський, Виноградівський («Канків»), Королевський («Нялаб»), Боржавський тощо [34, с. 44–45].

Туристичною «візитівкою» Закарпаття є славнозвісний замок «Паланок» XIV–XVI ст. Експерти одноставно визнають його наймальовничішим замком Карпатського регіону і другим (після Кам'яця–Подільського) за туристичною привабливістю замком України.

Мукачівський замок – один із найбільших оборонних комплексів Східної Європи, що повністю зберігся до наших днів. У цій «перлині» середньовічної архітектури поєднані різні стилі оборонного зодчества. Мукачеве – це одне з найдавніших історичних міст України. Заснували його в VII–VIII ст. могутні білі хорвати. У X ст. град увійшов до складу Київської Русі. Після смерті Володимира Великого з феодалним розпадом Київської Русі Закарпаття загарбав угорський король Іштван.

Дерев'яний слов'янський град існував на Замковій горі (висота гори – 68 м) ще до утворення Київської Русі. А перші письмові відомості про кам'яний замок «Паланок» стосуються XI ст., коли король Угорщини Ласло I Святий дав вказівку укріпити дерев'яну Мукачівську фортецю кам'яними стінами від набігів кочівників. Подальша історія замку насичена багатьма історичними подіями та легендарними історичними діями.

У 1241 р. Мукачеве сплюндрувала орда хана Батия. У 1281 р. за князя Лева Даниловича Закарпаття на 40 років повернулося до складу Галицької Русі, відтак знову потрапило під угорське панування. У 1321 р. на запрошення короля Карла Роберта італійські будівничі здійснили повну реконструкцію фортеці давньоруського типу, надавши їй архітектурі рис класичного середньовічного західноєвропейського замку.

У 1393 р. після ліквідації литовським Великим князем Вітовтом незалежного Подільського князівства король Угорщини подарував місто своєму дядькові – могутньому князеві Подільської України Федорові Коріатовичу.

Із Кам'яця–Подільського Федір Коріатович переніс свою резиденцію у Мукачеве. Разом із князем у край прибули десятки руських бояр та тисячі подільських селян–переселенців. Ф. Коріатович перевіз у фортецю з Кам'яця–Подільського 60 діжок гарматного пороху, 1164 гармати, укріпив підступи до замку глибоким ровом та валом з дубовим частоколом – паланком. Від цього походить народна назва Мукачівської твердині – замок «Паланок». Назва «Паланок» збереглася до наших днів [18, с. 125].

У наші дні Мукачівський замок – це один з найбільших історичних музеїв України. Тут експонуються зняття кам'яного віку, мідно–бронзової доби, зброя та ужиткові речі від кельтських часів до пізнього середньовіччя тощо. Етнографічний відділ музею розповідає про культуру, побут й мистецтво мешканців Закарпаття. У картинній галереї музею поряд із полотнами видатних українських, угорських та польських художників представлена унікальна колекція закарпатських ікон XVI–XIX ст. У

середньовічних дворищах та аркових галереях замку розміщено виставку сучасної скульптури.

Висновки. Для України європейський досвід – це яскравий приклад вирішення проблеми одночасного збереження історико–культурної спадщини, з одного боку, та з іншого – формування позитивного туристичного іміджу, що сприятиме досягненню високого конкурентного статусу на міжнародному ринку туристичних послуг. У той же час, паралельно з вирішенням проблеми збереження замків – духовної скарбниці українського народу, туристичне використання замків розв'яже чимало проблем економічного характеру, адже загальновідомо, що розвиток рецептивного туризму сприяє зміцненню національної економіки (зростання доходів населення, створення додаткових робочих місць, зростання добробуту туристичного регіону внаслідок прояву ефекту туристичної мультиплікації на суміжні галузі підприємництва).

Замкові споруди України вже сьогодні можна використовувати як заклади відпочинку і туризму, важливим є організація скансенів – музеїв під відкритим небом, для проведення різнобічних історико–театралізованих фестивалів, змагань і анімаційних шоу тощо.

Список використаних джерел

1. '2008 рік – Рік замків та палаців: Кривче, Скалат, Скала–Подільська, Теребовля, Чортків, Підзамочок', 2008, Рада, №5, с.3–5.
2. Андрушко, А., 2007. 'Закарпатські тамплієри, або Шукайте відповіді в Середньому: [історія Середнянської фортеці в Закарпатті]', Карпати. Туризм. Відпочинок, №1, с.58–63.
3. Андрушко, А., 2008. 'Страж міста – Ужгородський замок', Карпати. Туризм. Відпочинок, №3, с.68–75.
4. Асатурян, Н., 2007. 'Золочів. Palazzo in fortezza', Карпати. Туризм. Відпочинок, №9, с.46–53.
5. Беліков, ОМ., 2014. 'Перлини України', Х.: Клуб сімейного дозвілля, 208 с.: світлина.
6. 'Біля підніжжя Теребовлянського замку: презентує Теребовлянщина', 2008, В. С. Маланок, І. В. Пштір, О. В. Бушко [та ін.], Рада, №4, с.17–37.
7. Будар, Т., 2009. 'Бережанський замок: реальність і перспективи', Рада, №7, с.40–41.
8. Бурма, В., 2011. 'Привиди старих замків (Тернопільщина): краєзнавчо–дорожні нариси', ред.: О. Остапкевич, Р. Ковальова, Тернопіль: Вільне життя, 400 с.
9. Возницький, Б., 1978. 'Олеский замок = Олеский замок = Zamek w Olesku = Olesky Castle', Вид. 2–ге, Львів: Каменярь, 144 с.: іл, Текст: укр., рос., пол., англ.
10. Галелюка, О., 2009. 'Олеско та Олеский замок', Світгляд, №6, с.2–6.
11. Гаврилюк, С., 2002. 'Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.)', Луцьк, 532 с.
12. 'Замки та фортеці = Castles and Fortresses: альбом', 2007, упоряд., вступна ст., комент. та рез. Л. Прибегі, К.: Мистецтво, 352 с.: іл, (Архітектурні перлини України), Текст: укр., англ.
13. 'Історичні пам'ятки України: [Золочівський замок; Підгородецький замок]', 2005, Наука і суспільство, №5/6, с.20–25.
14. Ленченко, В., 2007. 'Замок Дмитра Вишневецького: історія і проект реконструкції', Пам'ятки України: історія та культура, №2, с.46–51.
15. Лесик, ОВ., Гарбарчук, ЛМ, ред., 1993. 'Замки та монастирі України: [наукове видання]', Львів: Світ, 176 с.
16. Лукомський, ГК., 2004. 'З української художньої спадщини: [замки Луцька, Вишнівця, Підгірців, Батурина]', К.: Українські пропілеї, 712 с., [32] с. іл.

17. Марчук, Л., 2011. 'Золотої осені по «Золотій підкові Львівщини»: [замки Львівщини]', Віче, №21, с.55–57.
18. Мацкевий, ЛГ., 2010. 'Мукачівський замок', Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, К.: Наук. думка, Т.7: Мл–О, с.125.
19. Нізовський, АЮ., 2011. 'Сто великих чудес України', К.: Арії, 416 с, (100 великих).
20. Пلامеницька, О., 2005. 'Замоку Скалі–Подільській', Пам'ятки України: історія та культура, №2, с.42–53.
21. Подольська, Р., 2010. 'Фортеця на перехресті шляхів: [Кам'янець–Подільський]', Дивосвіт, №4, с.30–35.
22. Пустиннікова, І., 2007. 'Замок з купюри: [Луцьк]', Карпати. Туризм. Відпочинок, №3, с.69–73.
23. Пустиннікова, І., 2008. 'Свірж: кіно і реальність: [замок]', Карпати. Туризм. Відпочинок, №2, с.63–71.
24. Рожко, МФ., 1996. 'Тустань – давньоруська наскельна фортеця', К.: Наукова думка, 240 с.
25. Романенко, Л., 2011. 'Чи стане Збарзький замок одним із «7 чудес України»', Нова Тернопільська газета, 21–27 верес. (№37), с.6–10.
26. Русич, Л., 2009. 'Меджибіж – місто–замок із сивої давнини', Чумацький шлях, №5/6, с.4–9.
27. Савчук, В., 2007. '«Фортеця – на Замковій горі»: [Біла Церква]', Віче, №17, с.68–76.
28. Семенело, І., 2012. 'Сім чудес України: [мистецтво]', Краєзнавство. Географія. Туризм. Шкільний світ, №28, с.20–23, Бібліогр. в кінці ст.
29. Смерчинська, М., 2011. 'Кам'яна твердиня півтисячолітнього Скалата: [замки Тернопілля]', Вільне життя, 23 листоп. (№92/93), с.9–15.
30. Тихий, Б., 2013. 'Бережанський замок', Пам'ятки України, №5, с.8–19, Бібліогр. в кінці ст.
31. 'Україна. 30 лучших мест = Ukraine. The 30 Best Places', 2011, [авт.–упоряд. О. Беліков], [Х.]: Альбатрос, 64 с.: ил.
32. Федунків, З., 2013. 'Галицький замок', Пам'ятки України, №6, с.44–53, Бібліогр. в кінці ст.
33. Швець, М., 2008. 'Замки, палаци і фортеці України', Географія та основи економіки в школі, №1, с.30–39, Продовж.: №3, №5, №6, №7/8, №10, №11/12.
34. Шолудько, І., 2010. 'Замки України', Дивосвіт, №1, с.40–45.
9. Voznyč'kyj, B., 1978. 'Oles'kyj zamok = Olesskyj zamok = Zamek w Olesku = Olesky Castle (Olesky castle = Olesky castle = Zamek w Olesku = Olesky Castle)', Vyd. 2–ge, L'viv: Kamenjar, 144 s.: il, Tekst: ukr., ros., pol., angl.
10. Galeljuka, O., 2009. 'Oles'ko ta Oles'kyj zamok (Olesko and Olesky castle)', Svitogljad, №6, s.2–6.
11. Gavryljuk, S., 2002. 'Istoryczne pam'jatkoznavstvo Volyni, Holmshhyny i Pidljashshja (XIX – pochatok XX st.) (Historical study of Volyn, Kholmshchyna and Pidylyashchy (XIX–beginning of XX centuries))', Luc'k, 532 s.
12. 'Zamky ta forteci = Castles and Fortresses: al'bom (Castles and Fortresses = Castles and Fortresses: Album)', 2007, uporjad., vstupna st., koment. ta rez. L. Prybjezy, K.: Mystectvo, 352 s.: il, (Arhitekturni perlyny Ukrai'ny), Tekst: ukr., angl.
13. 'Istorychni pam'jatky Ukrai'ny: [Zolochiv's'kyj zamok; Pidgorodec'kyj zamok] (Historical sights of Ukraine: [Zolochiv castle; Pidgorodeck castle])', 2005, Nauka i suspil'stvo, №5/6, s.20–25.
14. Lenchenko, V., 2007. 'Zamok Dmytra Vyhnev'ec'kogo: istorija i proekt rekonstrukcii' (Dmitry Vyhnevetsky's Castle: History and Project of Reconstruction)', Pam'jatky Ukrai'ny: istorija ta kul'tura, №2, s.46–51.
15. Lesyk, O.V., Garbarchuk, L.M. red., 1993. 'Zamky ta monastiri Ukrai'ny: [naukove vydannja] (Castles and monasteries of Ukraine: [scientific publication])', L'viv: Svit, 176 s.
16. Lukoms'kyj, G.K., 2004. 'Z ukrai'ns'koi' hudozhn'oi' spadshhyny: [zamky Luc'ka, Vyshnivcja, Pidgirciv, Baturyna] (From the Ukrainian artistic heritage: [castles of Lutsk, Vyshnivtsi, Pidhirtsi, Baturin])', K.: Ukrai'ns'ki propilei', 712 s., [32] s. il.
17. Marchuk, L., 2011. 'Zolotoi' oseni po «Zolotij pidkovi L'vivshhyny»: [zamky L'vivshhyny] (Golden autumn on the «Golden Horse of Lviv Region»: [Lviv castles])', Viche, №21, s.55–57.
18. Mackevyj, L.G., 2010. 'Mukachiv's'kyj zamok (Mukacheve castle)', Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, K.: Nauk. dumka, T.7: Ml–O, s.125.
19. Nizov's'kyj, A.Ju., 2011. 'Sto velykyh chudes Ukrai'ny (Hundred Great Miracles of Ukraine)', K.: Arij, 416 s, (100 velykyh).
20. Plamenyc'ka, O., 2005. 'Zamok u Skali–Podil's'kij (The Castle in Skala–Podolskaya)', Pam'jatky Ukrai'ny: istorija ta kul'tura, №2, s.42–53.
21. Podol's'ka, R., 2010. 'Fortecja na perehresti shljahiv: [Kam'janec'–Podil's'kyj] (Fortress at the crossroads of roads: [Kamyanets–Podil'skyj])', Dyvosvit, №4, s.30–35.
22. Pustynnikova, I., 2007. 'Zamok z kupjuri: [Luc'k] (The lock with a bill: [Lutsk])', Karpaty. Turyzm. Vidpochynok, №3, s.69–73.
23. Pustynnikova, I., 2008. 'Svirzh: kino i real'nist': [zamok] (Svirzh: cinema and reality: [castle])', Karpaty. Turyzm. Vidpochynok, №2, s.63–71.
24. Rozhko, M.F., 1996. 'Tustan' – davn'orus'ka naskel'na fortecja (Tustan – Ancient Russian Rock fortress)', K.: Naukova dumka, 240 s.
25. Romanenko, L., 2011. 'Chy stane Zbaraz'kyj zamok odnym iz «7 chudes Ukrai'ny» (Will the Zbarazh Castle become one of the «7 Wonders of Ukraine»)', Nova Ternopil's'ka gazeta, 21–27 veres. (№37), s.6–10.
26. Rusych, L., 2009. 'Medzhybizh – misto–zamok iz syvoi' davnyiny (Medzhybizh – castle town from ancient times)', Chumac'kyj shljah, №5/6, s.4–9.
27. Savchuk, V., 2007. '«Fortecja – na Zamkovij gorii»: [Bila Cerkva] («Fortress – on the Castle Hill»: [Belaya Tserkov])', Viche, №17, s.68–76.
28. Semenelo, I., 2012. 'Sim chudes Ukrai'ny: [mystectvo] (Seven wonders of Ukraine: [art])', Krajeznaznavstvo. Geografija. Turyzm. Shkil'nyj svit, №28, s.20–23, Bibliogr. v kinci st.
29. Smerechyn's'ka, M., 2011. 'Kam'jana tverdynja pivtysjacholitn'ogo Skalata: [zamky Ternopilja] (Stone

fortress of the half-thousand-year-old Skalat: [castles of Ternopil'lya]', *Vil'ne zhyttja*, 23 lystop. (№92/93), s.9–15.

30. Tyhyj, B., 2013. 'Berezhans'kyj zamok (Berezhany castle)', *Pam'jatky Ukrain'ny*, №5, s.8–19, Bibliogr. v kinci st.

31. 'Ukraina. 30 luchshih mest = Ukraine. The 30 Best Places (Ukraine. Top 30 places = Ukraine. The 30 Best Places)', 2011, [avt.–uporjad. O. Bjelikov], [H.]: *Al'batros*, 64 s.: il.

32. Fedunkiv, Z., 2013. 'Galyc'kyj zamok (Galitsky castle)', *Pam'jatky Ukrain'ny*, №6, s.44–53, Bibliogr. v kinci st.

33. Shvec', M., 2008. 'Zamky, palacy i fortenci Ukrain'ny (Castles, palaces and fortresses of Ukraine)', *Geografija ta osnovy ekonomiky v shkoli*, №1, s.30–39, Prodovzh.: №3, №5, №6, №7/8, №10, №11/12.

34. Sholud'ko, I., 2010. 'Zamky Ukrain'ny (Castles of Ukraine)', *Dyvovsit*, №1, s.40–45.

* * *